

Tuğrul Bey Dönemi Selçuklu-Bizans Ekseninde Ermeniler

Ergin Ayan*

Özet

Esasen Selçuklu Türklerinin Ermenilerle temasları Çağrı Bey'in Doğu Anadolu'ya yaptığı keşif seferi ile başlar. 1040 yılındaki Dandanakan zaferini müteakiben Selçuklu tahtına oturup, Abbasi halifesinden sultan unvanını alan Tuğrul Bey, Sünnî İslâm ülkeleri üzerinde egemen olduktan sonra, yönünü Bizans üzerine çevirmiştir. Bu yönlendirmede şüphesiz çeşitli faktörler rol oynamıştır. Bunlardan önemli noktalardan biri gayrimüslimlerin yaşamakta olduğu Anadolu topraklarına yapılacak akınların gaza ve cihat mahiyeti taşımasıdır. İkinci önemli nokta ise, Türkistan'dan kopup gelen kalabalık Oğuz kitlelerini sevk edebilecek en müsait, verimli ve zengin coğrafyanın Anadolu olmasıdır. Bu ikinci nokta bir anlamda yeni bir yurt tutma anlamını taşımaktaydı. Üçüncüsü ise, Bizans İmparatorluğu'nun 1020'lerden itibaren Ermenilere karşı izlediği politika ile doğu bölgesinin savunmasız ve askeri bakımdan zayıf kalmış olmasıydı ki, bu durum Selçukluların gözünden kaçmamıştır. Başlıca bu stratejiler üzerinden Tuğrul Bey döneminde gerek muhtelif Oğuz beyleri ve gerekse Selçuklu düzenli orduları tarafından yapılan seferler, ilk safhada Ermenileri ve onların hamisi olan Bizans'ı karşısında muhatap olarak bulmuştur.

Konuyla ilgili Ermeni kaynakları daha ziyade Bizans'ın Ermenistan'ı savunmasız bırakan siyasetinden yakınmaktadır. Türkmenlerin bu dönemde fetihmeğe hazırlandıkları bu coğrafyayı zaptedip, yerleşmekten ziyade büyük şehirleri ve kaleleri tabrip etmek suretiyle, ileride yapılacak esas fütubata zemin hazırlamak amacıyla oldukları gözden kaçmamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tuğrul Bey, Selçuklular, Bizans, Ermeniler, Anadolu

Giriş

Selçukluların reisi Tuğrul Bey 1038-1040 yılları arasında Horasan'ı Gaznelilerin elinden aldı. Tuğrul Bey daha sonraki yıllarda Irak-ı Acem (1051) ve Azerbaycan'a (1054) hâkim olup, 1055'de Bağdad'a girmiş ve Abbasi halifesi el-Kaaim Biemrillâh'ın kendisini sultan unvanıyla tanımasını sağlamıştır. Aynı zamanda hanedan üyelerinden amcaoğlu Kutalmış b. Arslan Yabgu ile anadan bir üvey kardeşi İbrahim Yinal Selçuklu fetihlerinin öncüleri olarak savaşmaktaydılar.

O devirde aynı zamanda hem yan cep-heler üzerinde hem de özellikle Ermenistan istikametinde vuku bulan Selçukluların askerî harekâtları, şüphesiz Gence Ravvâdileri ve Arrân Şeddadileri gibi Azerbaycan'ın Müslüman ama Türk olmayan beyliklerinden de destek bulmuştur. Bizans İmparatorluğu ise 1039-1045 yılları arasında uyguladığı politikayla Ani Ermeni Krallığı'nı ilhak etmiş ve bölgeyi doğrudan savunmaya geçmişti¹. Bu dönemde bilhassa Tuğrul Bey'in Büveyhîlerle ve halife yönetimiyle münasebetlerindeki geniş görüşlü politikası, merkezî Batı İran istikametinde yağma hareketlerine imkân vermediği için, bu bölgede Türkmen birliklerini barındırmak ve beslemek pek mümkün değildi. O halde, Türkmenleri mutlaka başka yerlerde kullanmak gerekiyordu. Şurası bir gerçektir ki, coğrafi açıdan Azerbaycan, Ho-

(*) Prof. Dr., Ordu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

(1) Ergin Ayan, "Selçuklu Fetihlerinden Önce Bizans'ın Ermenistan Politikası", *Tarîhte Türkler ve Ermeniler*, II, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 84 vd.

rasan'dan itibaren dağların eteğindeki otlak yollarını takip eden göçebelerin normal olarak ulaştıkları kavşaktı. Bu sebeple, orada kendiliğinden oldukça çok sayıda Türkmen toplanıyordu. Bunları kendi başlarına bırakmaktansa Anadolu istikametinde gazaya sevk etmek daha münasip idi. Coğrafi açıdan olduğu kadar siyasî açıdan da parçalanmış olan bu bölgenin sosyal yapısı, askerî birliklerin yerleşmesine üstün kolaylıklar sağlıyordu. Her halükârda Azerbaycan, İran'ın Türkler tarafından işgal edilmesinin başlangıcından itibaren iç ve dış dinamikleri ve rolü açısından ihtiva ettiği her şeyiyle, Türkmenlerin bir yığınak bölgesi halini almıştı².

Oğuz-Türkmenler ve Ermeniler

Çağrı Bey'in 1018'de yaptığı keşif seferinden³ sonra Arslan Yabgu'ya bağlı olan Oğuzlar, Gazneli Sultan Mahmud ve Mes'ûd'un takiplerine uğrayarak bir kaç defa Anadolu'ya girmişlerdi. Birbirinin peşi sıra harekete geçen Türkmen gruplarının göçü, Gazneli Mahmud'un Selçuklu ailesinin reisi Arslan Yabgu'yu tutuklayıp 1025'de Kalincâr Kalesine hapsedmesinden sonra başlamıştır. Böylelikle Arslan Yabgu'ya bağlı Türkmenlerden⁴ Kızıl, Boğa, Yağmur ve Göktaş gibi Oğuz beyleri dört bin çadırılık oymakları ile birlikte Horasan'a geçmiş, 1028'de, türlü maceralar ile dolu, bir sefer ile ve pek çok kayıp vererek Azerbaycan'a, Ermeni ve Bizans beldelerine ve Diyarbekir havalisine kadar yayılmışlardı. Sultan Mahmûd'un Oğuzların kendi ülkesine yerleşmelerini reddetmesi ve fırsat bulduğunda onları Horasan'dan çıkartması ölümüne kadar (1030) sürdü⁵. Batıya doğru hareketlenen Oğuzların bu grubu Azerbaycan hâkimi Vahsûdân b. Mamlân'ın yanına varıncaya kadar yol boyunca uğradıkları her köyü yağmaladılar. Vahsûdân onları dostça karşıladı ve ihtiyaçlarını giderdi (420/1029)⁶. Başlarında Boğa, Göktaş, Mansur ve Dana adlı beyler bulunan bu Oğuz grubu kendilerinden evvel oraya gelmiş olan soydaşları ile birleşip, mezkûr bölgenin muhtelif taraflarında yaylak ve kışlaklar kurdular (427/1036).

Daha sonra bütün bölge halkının kendileriyle savaşmak üzere birleştiklerini görünce, Azerbaycan'dan ayrıldılar. Bunların bir kısmı güneye ve doğuya dönmekle beraber, diğer kısmı Azerbaycan'da kaldılar. Bunlar Aras Nehri'ni geçip, Arrân bölgesine girerek, Şeddâdî Emîri Fadlûn ve bunun oğlu Ebû'l-Esvâr ile birleştiler ve Ermenilerle meskûn olan ülkelere akınlar yapmağa başladılar. Arrân emîri ile Ermeni reislerinden David arasında yapılan savaşta Ermenilerle çarpıştılar (428/1037)⁷. Urmiye'de bulunan Oğuzlar ise Ermeni ülkesi üzerine yürüdüler ve Ermenilere ağır bir darbe indirdiler. Pek çok ganimet ve esir elde ettiler. Sonra tekrar Ebû'l-Heycâ el-Hezbânî'nin hâkimiyetindeki Urmiye ve diğer şehirlere döndüler. Oğuzların daha önceki hareketlerini tecrübe edinmiş olan bölge Kürtleri onlarla savaşa tutuştular. Savaş sırasında pek çok kişi öldürüldü. Oğuzlar bu bölgedeki köyleri de yağmaladılar ve Kürtlerden pek çok kişiyi öldürdüler⁸.

- (2) Claude Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)*, Çev. Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediyıldız, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992, s. 10.
- (3) İ. Kafesoğlu, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını ve Tarihi Ehemiyeti", *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul, 1953, s. 268; Karş. Ekber Behcet-Sağra Heykelabâdî, *Selçukîyân*, I, Kitâbhâne-i Milli-i İran, Tebriz, 1384, s. 59.
- (4) Bunlara genellikle "Yabgulu Türkmenleri" denmektedir. Bk. Ali Sevim, "Türklerin Anadolu'ya Geçişleri", *Makaleler*, I, Yay. Haz. Semih Yalçın-Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara, 2005, s. 29.
- (5) Arslan Yabgu'nun Gazneli Sultan Mahmud tarafından tutuklanması üzerine ona bağlı olan Oğuzlar sürüleriyle Horasan otlaklarına yerleştikten sonra yeni katılımlarla gittikçe çoğaldılar, fakat bu kez acımasız Gazneli vergi memurlarının zulmüne uğradılar. Müneccimbaşı, vergi mütezimlerinin bunların mallarını ve çocuk çocuklarını aldıklarını yazar. Bu nedenle Gazneli kumandan Arslan Cazib ile savaşılır. Sonra Gazneli Mahmud bizzat ordusuyla Horasan'a gitmek zorunda kaldı ve Oğuzlardan 4 bin kadını öldürdü. Oğuzlardan geri kalanları Balhan dağlarına ve Hazar kıyılarına doğru kaçtılar. Oğuzlardan diğer bir kısmı ise batıya Irak, Musul ve Azerbaycan taraflarına gittiler. Onlara bu bölgelerde Oğuzlar veya Türkmenler deniliyordu. Bunların şehirlere dağılmalarının ve yayılmalarının başlangıcının tarihi 420 (1029) yılında idi. Müneccimbaşı, *Câmiü'd-Düvel Selçuklular Tarihi*, I, çev. A. Öngül, İzmir 2000, s. 7; Ravendî, *Râbat-üs Sudûr ve Ayet-üs-Sûrûr*; I, Neşr., A. Ateş, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1957, s. 87 vd.; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târib*, IX, Çev. A. Özyayın, Bahar Yayınları, İstanbul, 1987, s. 292; Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, I, Çev. Ali Genceli, Hilal Yayınları, Ankara, 1971, s. 81 vd.
- (6) Esir, *a.g.e.*, IX, s. 292; Mükremin Halil Yinanç'a göre, Selçuklular Kafkasya'ya geldiğinde bölgede iki Müslüman hükümet mevcuttu. Bunlardan biri Derbent şehri ve Hazar sahiline hâkim olan Şirvânşâhlar, diğeri Nahçıvan, Dübeyl ve Gence şehirlerini ihtiva eden Ravvâdiye ve Şeddâdoğulları hükümetiydi. Tiflis'de ise Caferoğulları Beyliği bulunuyordu. Mükremin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, Burhaneddin Matbaası, İstanbul, 1944, s. 40; Zeki Atçeken-Yaşar Bedirhan, *Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, Eğitim Kitabevi, Konya, 2004, 43.
- (7) Yinanç, *a.g.e.*, s. 38.
- (8) İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, IX, s. 295 vd.; V. Minorsky "Merâğa", *İslâm Ansiklopedisi*, VII, MEB, İstanbul, 1993, s. 734.

Tuğrul Bey, Halife el-Kaaim'e kendisine şikâyet ettiği Türkmenleri ne yapacağını bilmediğini söylerken haklıydı. Göçebe Türkmen savaşçılarının sayısı o kadar çoktu ki hiçbir eyalet, bunları bir haftadan fazla besleyemezdi. Bu savaşçı Oğuzlar da kendilerine ve hayvanlarına besin bulmak için bir yerden bir yere sürekli göçmek zorundaydılar⁹. Bazı Türkmen topluluklarının da Selçuklara karşı geçmişten gelen düşmanlıkları vardı ve bunu açıkça sürdürmeye devam ediyorlardı. Örneğin, Tuğrul Bey'in amcası Arslan Yabgu'nun Irak Türkmenleri bu durumdaydılar. Tuğrul Bey'in amcası nedeni ile kendisinden ayrı hareket hatta isyan etmiş olan Oğuzlarla barış yapmak istediği anlaşılıyor. Ancak çok yetenekli oldukları zikredilen Oğuz beyleri kendilerince bazı nedenlerden ötürü Tuğrul Bey'in bu kritik teklifini geri çevirdiler¹⁰. Birçok hıyanet ve felâketlere uğrayan bu Oğuzlar 1042'de Urmiye'de 15.000 kişi hâlinde toplanarak Ermeni Vaspuragan (Van gölü havzası) arazisine girmişler; Ermeni prensi Haçig'i¹¹ ve oğlu İskhan'ı öldürüp, bir takım mücadelelerden sonra tekrar Rey'e dönmüşlerdi. Oğuzlar, ilk istilâları sırasında, Ermenistan'da ve Musul çevresinde o kadar çok esir aldılar ki, güzel bir cariye 5 dinara düştü; gülâmı alıp satan yoktu (435/1044)¹². Aynı tarihte Aras kenarına gelerek Beçni kalesine taarruzda bulunan Türkmenler, Ani kralı II. Gagik (1029-1064) kalenin imdadına geldiğinden dolayı almağa muvaffak olamadılar. Fakat Ermenilerle meskûn olan diğer memleketlere akınlar yaparak, pek çok esir ve ganimet topladılar. Ermeni tarihçileri Musul'dan dönen Türkmenlerin Murad Suyu ile Dicle'yi meydana getiren kolların suladığı bölgelerde müthiş akınlar yaptıklarını zikretmişlerdir¹³.

Urfalı Mateos, Selçuklu düzenli ordusunun Ermenistan bölgesine ilk akınının H. 494 (1045-1046)'de vaki olduğunu belirtmektedir. Kuzey Irak bölgesinde faaliyet göstermekte olan Kutalmış, Oğuz Türkmenlerden oluşan birlikleriyle, Sincar yakınlarında Musul'daki Arap Emîri Kureyş tarafın-

dan püskürtülünce¹⁴, Türkler, savaşa savaşa Bağın'e¹⁵ kadar geldiler. Tilkhum¹⁶ bölgesinde pek çok kan akıttılar ve sayısız Hıristiyan öldürdüler. Türkler, bu suretle birçok esir alıp İran'a giderlerken Erciş¹⁷ adlı Ermeni şehrine geldiler. Burada, İstafan Katapan adlı bir Bizans kumandanı vardı. Kutalmış, bu Bizans kumandanına birçok hediyeler gönderip, kendilerine yol vermesini istedi. Fakat o, böbürlenerek, Türklerle hücum etti. Türkler, Bizans askerlerini mağlup ettiler, birçoklarını öldürdüler, İstafan Katapan'ı da esir edip Hoy şehrine götürdüler. O, orada, ağır işkencelere maruz kaldıktan sonra öldü. Türkler, onun derisini yüzdürdüler ve samanla doldurup surun üstüne astılar. İstafan'ın akrabaları bunu duyunca, onun nâşını ve derisini 10.000 dahkana satın aldılar¹⁸. Cedrenus'a göre, onu Tebriz'de köle olarak satmakla yetindiler¹⁹. Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in yanına giden

- (9) Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul, 1969, s. 75.
- (10) Tuğrul Bey 1043'te Kazvin'e geldiği zaman Zencân'da toplanan ve sultanın itaat teklifini reddeden Oğuzlar bunlardır. İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, IX, s. 388; Yinanç, *a.g.e.*, s. 42; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, İstanbul, 1980, s. 88.
- (11) Bu Haçik, Ardruzni hanedanına mensuptu ve «sağır» lakabını taşıdı.
- (12) Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952—1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev. Hrnt D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000, s. 75-76; Osman Turan, *a.g.e.*, s. 79; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fetih Selçuklular Dönemi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988, s. 24.
- (13) Mateos, *a.g.e.*, s. 74; Yinanç, *a.g.e.*, s. 38.
- (14) Bondari, *Irak ve Horasan Selçuklular Tarihi*, Çev. K. Burslan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 9; Musul'da hâkimiyet icra eden Kureyş, Beni Ukayl adlı Arap kabilesine mensuptu. Bu kabilenin reisi Ebu'd-Davud, bu şehri 990 tarihinde zaptetmişti. Kureyş ve Hille hükümdârı Dübeys, bu devrin en kuvvetli Arap reisleridir. Bunlar, halifeyi tazyik altına almış ve Selçuklu Türklerine karşı gelmeye gayret etmişlerdir. Konunun geniş bir tetkiki için bk. Yinanç, *a.g.e.*, s. 39-45; Daha sonra 1057/1058'de Kureyş ve Dübeys, İbn Verrâm adlı elçiyi Tuğrul Bey'e göndererek bağlılıklarını bildirmişlerdir. Ali Sevim, "Sibt İbnü'l-Cevzi'nin *Mir'âtu'z-zaman fi Tarihi'l-âyan* adlı eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler I Sultan Tuğrul Bey Dönemi", *Makaleler*, II, Yay. Haz. Semih Yalçın-Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara, 2005, s. 42.
- (15) Bağın veya Bağnadun mıntukasında müstahkem bir mevki. Bağın, bugün, Diyarbakır vilâyetinin Palu sancağında bir köydür.
- (16) Buranın yeri tespit edilememiştir. Bildiğimiz yalnız şundan ibarettir ki bu mevki Bağın'de veya civarında bulunuyordu.
- (17) Erciş, Ermenilerin Turuberan eyaletinin Ağiovid bölgesinde, Van gölünün kuzey kıyısında bir şehirdi.
- (18) Mateos, *a.g.e.*, s. 84; Zonaras'a göre Tuğrul Bey, Kutalmış'ı Araplar üzerine ordu ile göndermiştir. Kutalmış yenilmiş ve dönerken eskiden Media diye adlandırılan Vaspuragan hükümdarıyla ülkesinden geçmek için müzakere yürüttü. Buna rağmen o, yalnız Kutalmış'ın geçmesine izin vermemekle kalmadı, bir de ona karşı saf tuttu; çarpışmada hezimetle uğradı, kendi adamlarından çoğunu yitirdi ve kendisi de tutsak alındı. Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008, s. 89.
- (19) Georgius Cedrenus, *Historiarum Compendium*, II, Neşr. ve Lat. Terc. Immanuele Bekkero, Akademie der Wissenschaften der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Berlin, 1839, s. 571. Kutalmış adı bu kaynakta Kutlumusus olarak zikredilmektedir.

Kutalmış, ona Media'ya karşı yapılan savaşın ayrıntılarını anlattı, ülkeyi en verimli toprağa sahip diye övdü ve sözlerine, herhangi bir kişinin oraları fethetmesi kolaydır, çünkü oranın halkı kadınlardan ibarettir (erkekleri dahi kadın gibidir) diye ekledi²⁰.

Bu raporu alan Tuğrul Bey, hanedan üyelerinden biri olan yeğeni Hasan'ı savaş gücü yüksek bir ordu ile Media üzerine gönderdi²¹. Bununla birlikte 1048'de Ani'nin ve İberya'nın Bizans valisi olan Katakalon Ke-kaumenos, Vaspuragan vestisi olan Bulgar Aron'u yardımına çağırdı ve ikisi birlikte bir savaş oyunuyla bir Selçuklu ordusunu Strag-na Nehri yani Büyük Zap suyu kıyılarında yok etmeyi başardılar. Türk süvarilerinden geriye kalanlar, Ermeni ve Bizanslı yazarların Persarmenia olarak adlandırdıkları yöreye, yani o dönemde Urmiye Gölünün kuzeybatısındaki Azerbaycan hududundaki Hoy diyarı yönüne doğru dağlara kaçtılar²².

4 Terk Edilmişlik Çağı: Selçuklu-Bizans Ekseninde Ermenilerin Durumu

İmparator IX. Konstantin Monomakhos (1042-1055), tam da Selçuklu akınlarnın başladığı bu dönemde Bizanslı vakanüvis Cedrenus'un "İberya Ordusu" dediği 5000 kişilik bir kuvvet olan milli Ermeni milislerini dağıtmağa ve Ermenistan'ın mali idaresine büyük bir külfet teşkil eden ağır ve haksız vergiler getirmeğe başladı²³. Monomakhos'un bu ihtiyatsız davranışı Ermenistan'daki direniş gücünü bir anda ortadan kaldırdı. İmparator II. Justinianus'dan (685-695) Monomakhos'a kadar Bizans izlediği politikayla zaten Ermenistan'daki Ermeni varlığını ortadan kaldırmağa uğraşmıştı. Bizans bunu tam olarak başaramadıysa da en azından Ermeni askeri aristokrasisini ve politik kadrolarını şöyle veya böyle büyük ölçüde ülkeden uzaklaştırmıştı. Bu siyaset sadece üst sınıflara münhasır kalmamış, Ermeni halkının büyük bir bölümü İmparator II. Basileios (969-1025) ve halefleri tarafından zorunlu tehcire

tabi tutulmuşlardı. Her halükarda Ermeni prenslerinin ve bir kısım halkın onlarla birlikte Kapadokya'ya yerleştirilmesinin Bizans siyaseti açısından yararlı sonuçlar verdiği söylenemez. Bu prensler Anadolu'ya nakledildikten sonra görünüşte Bizanslı derebeylere benzemiş olsalar da yeni yerleşmiş oldukları bölgelerde dil, kültür ve adetlerini muhafaza etmişlerdir, bu cümleden olarak Romalılaştıkları yerde gittikleri yerlerin ahalisini Ermenileştirmişlerdir ki, daha sonraki süreçte Kilikya bölgesinde kurulan Ermeni Devleti bunun en bariz örneğini teşkil etmiştir. Selçuklular ise doğudaki Ermeni bölgelerine geldiklerinde karşılarında Bizans tarafından göçe tabi tutulanlardan arta kalan azınlık bir halk bulmuşlardır. Ermenilerin Gregoryen kilisesine tabi olmaları dolayısıyla Bizans tarafından en ağır baskı ve zulümlere uğradıkları Bizzat Ermeni tarihi kaynakları tarafından ifade edilmektedir²⁴.

İmparator, Selçuklu akınlarnı ancak ülke ateşler içinde kaldıktan sonra haber alabiliyor, strategoları da ancak Selçuklular çoktan evlerine döndükten sonra yardıma geliyorlardı. Selçukluların istilâsına karşı bu dönemde Bizans sınırının savunma mevki-leri Vaspuragan Kaleleri, Malazgirt, Dayk'ın kaleleri ve Ani müstahkem kalesiydi. Ancak Duvın ve Ahlat'daki Müslüman emîrlikle-

(20) Zonaras, *a.g.e.*, s. 89 vd.; Cedrenus, *a.g.e.*, s. 570; Azimi'ye göre 1045/1046 yılında Bizanslılar içinde Abdullah b. Ebû's-sevâr'ın bulunduğu Dübeyl şehrine karşı harekete geçtiler. Bunun üzerine Tuğrul Bey'in gönderdiği Kutalmış Bizanslıları yenilgiye uğrattı. Bizans İmparatoru Konstantin Monomakhos Selçuklu askeri hareketlerine ve özellikle Türkmen akınlarnına karşı Gürcü prensi Lıparit'in idaresinde bir ordu göndererek, Selçuklu vassalı Abdullah b. Ebû's-sevâr'ın başkenti Dübeyl (Duvın)'i kuşattırılmıştır. Bunun üzerine Tuğrul Bey vassal hükümdarı savunmak amacıyla Kutalmış Bey idaresinde bir ordu gönderdi. Kutalmış 1045'de içinde ermeni ve Gürcülerin yer aldığı Bizans ordusunu Gence önünde ağır bir bozguna uğrattı. Azimi, *Azimi Tarihi, Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 430-538 = 1038/39-1143/44)*, Yay. A. Sevim, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988, s. 7.

(21) Zonaras, *a.g.e.*, s. 90; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, IX, s. 414.

(22) Bu savaşta Selçuklu ordusunun başında bulunan ve şehit edilen Sağır Asan diye anılan ve Tuğrul Bey'in yeğeni olduğu söylenen biridir. Cahen, *a.g.e.*, s. 10; Bu kişi Bondarı (s. 6)'nin zikrettiği Ebû Ali Hasan b. Musa b. Selçuk olabilir; Asan adı Bizans kaynaklarında geçmektedir. Cedrenus, *a.g.e.*, s. 573-575; M. A. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1993, 246.

(23) Cedrenus, *a.g.e.*, s. 608.

(24) Bizans'ın islediği Ermenistan politikası hakkında geniş bilgi için bk. Ergin Ayan, a. g. m., s. 73-88; Daha Bk. Mehmet Ersan, "Türk-Ermeni İlişkileri (XI-XIII. Yüzyıllar)", *Taribte Türkler ve Ermeniler*, II, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 162.

ri içeride varlıklarını hâlâ sürdürmekteydi. Konstantin Monomakhos zamanında Ani'nin Bizans orduları tarafından zaptı ve Ermenistan'ın ilhakı, Ermenistan'ın tampon devlet olarak oynadığı role son verdi ve Selçuklular kandi akınları zaviyesinden bundan istifade ettiler. Bizans dahi Türklerin taarruzuna maruz kaldı²⁵. Bu sınırın zayıflığı Bizans kumandanlarının elini kolunu bağlamaktaydı. Aras Vadisinden çıkan veya batı yönünde Vaspu-ragan'ı kat eden Türk birliklerinin geçmesine göz yumuluyor ve yollarını kesmek ancak Pasinler veya Pakrevant'tan ganimetleri yüklenmiş dönerlerken akıl ediliyordu²⁶. Selçukluların Anadolu'ya ilk akınları sıralarında, İstanbul'da 1042'de Monomakhos ile birlikte vuku bulan taht değişikliği, Maniakes ve Tornikios isyanları, Peçenek ve Rus saldırıları²⁷ Bizanslı müelliflerin daha çok dikkatlerini çekmişti. Buna karşılık Ermeni yazarlar, kapıdaki Selçuklu tehlikesini yakinen hissetmişler ve kaleme almışlardı. Urfalı Mateos, Vaspu-ragan'ın, özellikle de Ani Ermeni Krallığı'nın ilhakından itibaren, Ermeniler ile Bizanslılar arasında her yerde var olan gizli savaşı gayet iyi bir şekilde açığa vurmuştur. Ermeniler imparatorluk valilerinin onlara açmış olduğu bu gizli savaş ile doğudan dalga dalga gelmekte olan Selçuklu yayılması arasında kısılp kalmışlardır.

Zor Zamanlar: İbrahim Yinal'ın Anadolu Harekâtları

Yukarıda bahsettiğimiz gibi, bir Selçuklu beyinin yönetimi altında kendi başına harekete geçen ve Vaspu-ragan'da kendisini yok ettiren ilk akıncı grubundan sonra, bunun intikamını almak üzere Tuğrul Bey'in emriyle 440 (1048-1049) yılında İbrahim Yinal Bizans'a karşı bir sefer düzenledi²⁸. Ermeni müverrihlerinden Simbat'a göre Bu akın, Greklerin, cesur Ermeni askerlerini uzaklaştırıp memleketin müdafaasını, onların yerine koymuş oldukları hadım kumandanlara tevdi etmeleri yüzünden olmuştur²⁹.

Tuğrul Bey, Rey'e geldikten (434/1042-1043) sonra üç-beş yıl içinde, etraftaki hükümdarlar tarafından metbû olarak tanınmıştı. Mâverâünnehr'den gelen Oğuzlar ise genellikle Bizans ucuna gönderiliyorlardı. Bu arada, Selçuklu yöneticilerinde gayrimüslim Bizans'ı yenilgiye uğratma ihtiyacı ve şerefinin öncelikli olduğu kaynakların ifadesinden anlaşılmaktadır³⁰. Mâverâünnehr'de bulunan Oğuzların büyük bir kısmı İbrahim Yinal'ın yanına gelmiş, bunun üzerine Yinal onlara: “Sizin burada kalmanız ve İhtiyaçlarımızı buradan karşılamanızdan dolayı ülkem sıkıntı içine girdi. Bana kalırsa yapacağımız en doğru iş Rumlara karşı gazaya çıkıp Allah yolunda cihad etmenizdir. Böylece ganimet de elde edersiniz. Ben de sizin izinizden gelip yapacağımız işlerde size yardımcı olacağım.” demiş, onlar da kabul edip sefere çıkmışlardı. Oğuzlar, İbrahim Yinal'ın önünden ilerlediler. Malazgirt, Erzenü'r-Rûm (Erzurum) ve Kalikala'ya kadar geldiler. Trabzon'a ve o bölgedeki bütün şehir ve kasabalara kadar uzandılar³¹. Ermeni müverrihlerinden Çamiçyan'a göre Selçuklulardan önce 100000 kişilik bir kuvvet gelip, Pasin ovasına kadar 24 kazayı istilâ etmiş, arkasından 200000 kişilik bir kuvvet daha gelmiştir. Bizans ordusunun sayısı ise 60000'dir³². Onca Bizanslı kumandan arasında Katakalon Kekaumenos, İslâm topraklarına yapılacak bir karşı saldırıyı önerdiyse de Vestis Aron'un müstahkem mevkiilerde savunmaya geçme teklifi üstün geldi. Bunun üzerine ahali müstahkem kalelere toplanır-

(25) A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Arif Müfid Mansel, Maarif Matbaası, Ankara, 1943, s. 450.

(26) R. Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayınları, İstanbul, 2006, s. 573.

(27) Bu olaylar hakkında meselâ bk. Mikhail Psellos, *Mikhail Psellos'un Khronographiası*, Çev. Işın Demirkent, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992, s. 93-136.

(28) Mateos'a göre Tuğrul Bey, İbrahim Yinal ile birlikte Kutalmış'ı da göndermiştir. Mateos, *a.g.e.*, s. 86.

(29) H. D. Andreasyan, *Başkumandan Simbat Vekayinamesi (951-1334)*, *Türk Tarih Kurumu Yayınlanmamış Tercüme*, s. 30.

(30) Esir, *a.g.e.*, IX, s. 414-415. 440 (1048-1049) yılı olayları; İbnü'l-Cevzi, 1312-1992, s. 314.

(31) Esir, *a.g.e.*, IX, s. 414-415. 440 (1048-1049) yılı olayları; İbnü'l-Cevzi, *El-Muntazam fi Tarihü'l-mülük ve'l-Ümem*, XVII, Neşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkâdir Atâ, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, 1312-1992, s. 314; Sümer, *a.g.e.*, s. 96; Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983, s. 15; Mevdûdi, *a.g.e.*, s. 180.

(32) Michael Chamicü, *History of Armenia*, II, Trans. Johannes Avdall, Bishops College Press, Calcutta, 1827, s. 138.

ken Bizans ordusu Pasinlere yerleşti³³. Bu sırada İbrahim Yınal'ın orduları Pasinlerde görüldüğünden, Bizans ordusu harekete geçti. Gürcü derebeylerinin en önemlisi olan Prens Liparit Orbelyan da yardıma çağrılmış olduğundan, Bizans ordusuna katılmak üzere Yukarı Kartli'nin bütün askerleriyle beraber hareket etti³⁴. Zonaras'a göre, imparatorun buyruğu uyarınca Bizanslılar, Liparit'in ordusuyla birleşmeden önce Türklerle çatışmaya girmeyeceklerdi. Böylece Yınal, şimdilik çatışmaya girmekten imtina eden askerlerle bir meydan savaşına başlamadan önce kalabalık nüfuslu bir kasaba olan o zamanlar bu günkü Erzurum civarında bulunan eski Ardızın'ı kuşatmış ve ele geçirmişti³⁵. Selçuklu ordusunun meydan savaşı başlamadan önce bölgedeki Ermenilerin direnişini kırdığı Aristages'in dramatik bir biçimde kaleme aldığı kayıtlarından anlaşılmaktadır: “Bir kez daha İran'dan öfke dolu dev dalgalar kabardı. Onlar geniş Pasin ve Karin (Theodosiopolis, Erzurum) ovasını doldurdular. Bu istilâ seli ülkenin her tarafına yayıldı. Kuzeyde İspir, Tayk ve Arşarunik kalelerine, güneyde Taron'a, Hoşdiank'a ve Khortziank'a kadar ilerlediler. 14 gün boyunca çalılıklarla kaplı dağları ve tüm arazileri ele geçirdiler. Cesur erkekler silahlандılar ve kadınlar yüreksiz gençlerle alay ettiler. Düşman her taraftan halkı kuşattığı için bir çıkış yolu bulamıyorlardı. Orada sevgililer ağular yaktı. Babalar ve analar çocukları için sevgi ve şefkati unuttular. Rabiplerin dudaklarında ilahiler ve mezmurlar. İstisnasız herkesi korku ve titreme kaplamıştı. Birçok hamile kadın bebeğini düşürdü. Selçuklular, ağlarını atmış avcılar gibi bitkin ve halsiz halkı kuşatmışlardı. Mayıs ayında üzerine ne yağmur ne de çiğ düşen, Simbat Dağı şimdi şimdi üzerine düşen imanlı erkeklerin ve kadınların kamını içiyordu”³⁶. Aras nehri kenarını takip ederek ilerleyen ve yürüyüş yolu üzerinde Bizans ordusunu karşısında bulmayan Selçuklu şehzâdelerinin Erzurum'u fethi hakkında Simbat şunları kaydediyor: “Onlar, bu şehrin surdan mahrum ve hadsiz hesapsız hazinelerle ve insanlarla dolu bulunduğunu görünce ona taarruz ettiler. Kaçacak bir yeri ve yardım ümidi

olmayan halk onlara karşı şiddetli bir mukavemet gösterdi. Onların yegâne ümidi ölümdü. Halk, düşmanın şiddeti önünden kaçabildi ise de, Müslümanlar onları takip ederek, ellerindeki kılıçlarını kaldırmış oldukları halde onların arkasından şebre girdiler ve onları kâmilen kılıçtan geçirip telef ettiler. Onlar, büyük miktarda altın ve muhtelif cins kıymetli kumaşlarla zenginleştiler. Şehirde, Davit adlı bir korepiskopos vardı. Düşmanlar onun bazinesini alıp kırk deveye yüklettiler. Onun evinden yüz adet altılı öküz çıkıyordu. Şehirde 700 kilise³⁷ vardı. İşte, zalimler bu zengin ve güzel şehri kılıçtan geçirdiler. Ölülerin birçoğu yüzüstü bırakılmış olup yırtıcı hayvanlara ve kuşlara yem oldular. Güzel kadınlarla çocuklar da, köle olarak İran'a götürüldüler. Bu vaka, Ermeni ülkesinin mahvolmasının başlangıcı oldu. Çünkü kılıç kuvvetiyle zaptedilen ilk şehir bu olmuştur”³⁸.

Bunlar olurken Bizans ordusu Kapetrum Kalesinin (Hasankale) eteğinde Liparit'le birleşti. Mateos, Liparit ile birlikte gelenler arasında Pahlavuni sülalesinden Vasak'ın oğlu Grigor'u da saymaktadır. Selçuklular Kapetrum önlerine geldiklerinde 18 Eylül 1049'du. Bizans ordusunun sağ kanadına Katakalon, sol kanadına Aron kumanda ediyor merkezde ise Liparit bulunuyordu. Selçuklu ordusu ise iki grup halinde olup, bunlardan birine Yınal, diğerine ise Kutalmış kumanda ediyordu. Burada Selçuklu askerleri, Liparit'in ordusu üzerine taarruz edince Liparit, hemşirezadesi olan gece muhafızı cesur Çorduanel'i onlara karşı çıkardı. Gürültü esnasında, Liparit yeğeninin “Yetiş, Müslüman askerleri bizi ihata ettiler” diye seslendiğini işitti. Liparit: “Bu gün Cumartesi olup Gürcülerin muharebeye çıkma sırası değildir” diye cevap verdi. Buna karşılık İbrahim Yınal onların tereddüdünden istifade ile hücumu

(33) Cedrenus, *a.g.e.*, s. 575 vd.

(34) Grousset, *a.g.e.*, s. 283.

(35) Zonaras, *a.g.e.*, s. 90 vd.

(36) Aristakes, *Aristakes Lastivertci's History*, İng. Terc. Robert Bedrosian, New York, 1985, s. 68-86.

(37) Mateos (s. 87) ve Chamicii (s. 138)'de 800 kilise olduğu belirtilmektedir; Erzurum'un muazzam zenginlikler barındırdığını Cedrenus (s. 577) da kaydetmektedir.

(38) Simbat, *a.g.e.*, s. 30 vd.; Mateos'a göre (s. 86) Erzurum'da öldürülenlerin sayısı 15000'i buluyordu.

geçti. Bazı Arap kaynakları Yınal'ın oğlu Muhammed'in de bu savaşa katıldığından bahsetmişlerdir. Geceleyin ağzına bir ok isabet eden ve ensesinden çıkan Çorduanel öldü. Liparit, Çorduanel'in öldüğünü haber alınca öfkelenerek, savaşın içine atıldı. Selçuklular, Gürcü askerlerinin birçoğunu kılıçtan geçirdiler, kalanlarını da firara mecbur kıldılar. Onlar, Liparit'i de esir alıp Horasan'a, Sultan Tuğrul'un yanına götürdüler³⁹.

Bu savaş, Selçuklu İmparatorluğu ile Bizans İmparatorluğu arasında cereyan eden ilk ciddi savaştır. Savaşın asıl önemi, Bizans'a karşı ilk defa büyük çapta bir savaşın kazanılmış olmasıdır. Aslında bir intikam seferi sayılabilecek harekâtla Bizans ordusunun mağlup edilmesi, Selçukluların sonraki seferlerine cesaret vermiştir. Nitekim kaynaklar bu zaferden sonra İbrahim Yınal'ın ordusunun *İstanbul'a on beş günlük yol kalıncaya kadar o bölgedeki bütün şehir ve kasabaları talan ve yağmalamağa devamlı, yüz binden fazla kişiyi de esir ettiklerini kaydeder. Sayılamayacak kadar çok hayvan, katır, ganimet ve mal ele geçirdiler. Rivayete göre, ele geçirilen ganimetler on bin arabayla taşındı. Ganimetler arasında on dokuz bin tane de zırh vardı*⁴⁰.

İmparator Monomakhos, Liparit'i kurtarmak için harekete geçip elçiler gönderdi ve Diyarbakır hükümdarı Nasrüddevle Ahmed b. Mervân'ın tavassutunu rica etti. Tuğrul Bey'e de 1.000 balya ipekli kumaş ile diğer kumaşlardan 500 çeşit, 500 at, 300 Mısır eşiği, siyah gözlü ve boynuzlu olduktan başka merkez büyüklüğünde bulunan 1000 keçi gönderdi. Tuğrul Bey ise hiçbir fidye talep etmeden Liparit'i serbest bıraktı. Liparit'in İstanbul'a gitmesine refakat etmekle tayin olunan Şerif Ebû'l-Fazl Nasr b. İsmâil el-Alevî, vaktiyle İstanbul'da 9. Asırda İmparator Mikhail ve Emevî Halifesi Mesleme b. Abdülmelik zamanında yapıлып, sonradan harap olan caminin tamiri ile Tuğrul Bey namına hutbe okunmasını imparatora teklif etti. İmparator bu teklifleri yerine getirdi. Caminin içine kandiller asıldı, müstahdemlerine maaş

bağlandı, içinde beş vakit namaz kılınmasına müsaade edildi, Şii Fatımî halifesi adına okunmakta olan hutbeye son verildi, mihrabına da Tuğrul Bey'in hâkimiyet sembolü olan ok ve yay işaretleri nakşedildi. Fakat bunlara mukabil İmparator Selçuklulara haraç ödemeği kabul etmedi ve bu yüzden de barış imzalanamadı⁴¹.

Buna rağmen Ermenistan bölgesinde dört yıllık bir fiili ateşkesin hüküm sürdüğü anlaşılmaktadır. Fakat, imparator barışın yapılmaması nedeniyle Türk taarruzlarının daha fazla şiddetle devam edeceğini muhakkak gördüğünden dolayı, doğu hududundaki kale ve istihkâmların tamirine ve kıtaların artırılmasına ağırlık verdi. Fakat Selçuklu hanedan üyeleri arasında taht mücadelelerinin baş göstermesi, beklenen Türk akınlarının yapılmasına mani oldu; hatta Bizans, mukabil hücumu geçerek, Tuğrul Bey'in tabii Ebû'l-Esvâr'ı ağır bir sulhu kabule mecbur etti. Görünüşe göre Tuğrul Bey'in batı siyasetinde bir ara Mısır cephesi ağır basınca, Selçuklu hükümdarı, İstanbul'a gönderdiği bir elçi ile Bizans'tan Mısır'a sefer için topraklarından geçiş izni vermesini istemiş, fakat Bizans imparatoru, Mısır Fatimi hükümdarı el-Mustansır ile aralarındaki dostluğu ileri sürerek müsaade vermemişti. (443/1052-1053)⁴².

Yukarıda değindiğimiz bu geçici barışın bozulmasının ilk kurbanı Kars şehri oldu. Sultan Tuğrul Bey ile arası bozulan İbrahim Yınal'ın Kutalmış ile birleşip, Yınal'ın esir düşüp, Kutalmış'ın ise İberya'ya girip ansızın Kars'a saldırdığını Bizans ve Ermeni kaynakları yazmaktadırlar. Ancak, Tuğrul Bey

(39) Cedrenus, *a.g.e.*, s. 577 vd.; Zonaras, *a.g.e.*, s. 90 vd.; Aristages, *a.g.e.*, s. 86-89; Mateos, *a.g.e.*, s. 87-90; Grousset, *a.g.e.*, s. 575; M. F. Brosset, *Gürcistan Tarihi*, Çev. H. D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2003, s. 283; Yinanç, *a.g.e.*, s. 47; Sibte İbnü'l-Cevzi'de Hasankale savaşı 18 Eylül 1048 olarak gösterilmektedir. Ali Sevim, "Sibt İbnü'l-Cevzi'nin *Mir'âtü'l-zaman fi Tarîhi'l-âyan* adlı eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler I Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 42.

(40) Esir, *a.g.e.*, IX, s. 414-415. 440 (1048-1049) yılı olayları; İbnü'l-Cevzi, *a.g.e.*, s. 314; Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1976, s. 127; Sümer, *a.g.e.*, s. 96; Sevim, *a.g.e.*, s. 5.

(41) Zonaras, *a.g.e.*, s. 91 vd.; Azimi, *a.g.e.*, s. 9; Esir, *a.g.e.*, IX, s. 422; Karş. Yinanç, *a.g.e.*, s. 48; Turan, *a.g.e.*, s. 124; Mevdüdi, *a.g.e.*, s. 180 vd.

(42) Yinanç, *a.g.e.*, s. 48 vd.; Köymen, *a.g.e.*, s. 56.

yaklaşmakta olduğundan, isyan durumunda bulunan Kutalmış kaleyi kuşatmaya vakit bulamamış ve çekilmiştir⁴³. Çamiçyan, Cedrenus'a uyarak olayı 1051 yılı hadiseleri arasında zikretse de bu olayların Tuğrul Bey'in Anadolu seferinden az önce 1053'te cereyan etmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Büyük Sultan'la TEMAS: Büyük Operasyon

Tuğrul Bey'in Bizans İmparatorluğu'na karşı bizzat sefer yapmasında Bizans İmparatoru Konstantin Monomakhos'un Mısır'a seferi için topraklarından geçiş izni vermesinin tesiri olup olmadığı malûm değildir. Çamiçyan, Selçuklu hükümdarının Bizans İmparatoru Monomakhos'un ölüm haberini aldığıında Doğu Anadolu seferine karar verdiğini yazmaktadır⁴⁴. Sultan'ın sefere çıkmadan önce, Azerbaycan'da hâkim iki Müslüman hükümdarı, Vahsûdân ile Ebû'l-Esvâr'ı tabi duruma getirmek suretiyle arkasını emniyete alması, onun bu sefere ne kadar ehemmiyet verdiğini göstermektedir⁴⁵.

Tuğrul Bey Anadolu seferi için 446 (1054-1055) senesinde Azerbaycan'a gitti ve Tebrîz üzerine yürüdü. Şehrin hâkimi Emîr Ebû Mansûr Vehsûzân b. Muhammed er-Ravvâdî, Tuğrul Bey'e itaat arz edip, adına hutbe okuttu. Onu hoşnut edecek hediyeler gönderdi ve oğlunu da rehin olarak bıraktı. Tuğrul Bey oradan Gence hâkimi Ebû'l-Esvâr üzerine yürüdü. O da aynı şekilde itaat arz edip, Tuğrul Bey adına hutbe okuttu. O yöredeki diğer şehirlerin hâkimleri de haber gönderip itaatlarını bildirdiler ve adına hutbe okuttular. Askerler ona boyun eğdiler, Tuğrul Bey de onları yerlerinde bıraktı. Her birinden rehinelere alıp, Ermenistan'a hareket etti⁴⁶.

Tuğrul Bey, kuşatmaya Van gölünün kuzeydoğu köşesinden başladı. Sultan, büyük bir ordu, filler, arabalar, atlar, kadın ve çocuklar ile birlikte geldi ki, seferde kadın ve çocukların bulunduğu kayıtları Türkmen göçlerine delâlet eder. Önce Bergri (Mura-

diye) kalesini zapt ve halkını esir etti. Sonra Erciş üzerine gitti. Ercişliler yüklü bir fidye karşılığında teslim oldular⁴⁷. Tuğrul Bey, Van gölünün kuzeyindeki Erciş ve Bergri kalelerini kolaylıkla fethettikten sonra, Anadolu'nun kilit noktalarından biri olan Apahunik bölgesinde Malazgirt yakınlarında Karaklukh (Taşbaşı) denilen yerde karargâh kurdu. Mateos, teslim sırasında Ercişlilerin Tuğrul Bey'e Malazgirt'i zaptettiği takdirdede bütün Ermenistan'ın kendisine tâbi olacağını söylediklerini yazar. Ertesi gün, şafakla birlikte sultan, hücum borusunun çalınmasını emretti. O gün, Malazgirt şehri kuşatılınca Hıristiyanlar için korkunç bir manzara hâsıl oldu. Çünkü boru sesleri aksedince bütün ordu tarafından yükselen bağırışlar şehrin surlarını sarstı. Onlar, tek bir insan gibi müttefikken hareket edip şiddetli hücumlara mukavemet ettiler. Şehrin Bizanslı kumandanı, Abukab'ın oğlu Vasil idi. Vasil'in babası bir Ermeni, annesi de bir Gürcü idi. Aslen Tayk eyaletinden olan Vasil, imparator Monomakhos tarafından Malazgird'e vali tayin edilmişti. Tecrübeli bir asker olan Vasil, şehrin her tarafını tahkimle, gerek kadın, gerekse erkek bütün cesur adamları vazifelere tayin etti. O, her birine, imparator namına mevki ve rütbelere vadetti ve bütün halka gece gündüz durmadan cesaret telkin etti. Selçuklu askerleri, günlerce

(43) Cedrenus, *a.g.e.*, s. 606; Chamicii, *a.g.e.*, s. 139; Aristages, *a.g.e.*, s. 91 vd.; Karş. Yinanç, *a.g.e.*, s. 49.

(44) Chamicii, *a.g.e.*, s. 142.

(45) Köymen, *a.g.e.*, s. 57.

(46) Burası Bizans'a ait bir yerdi. Şehri kuşatıp halkını zor durumda bıraktı, ayrıca o civardaki şehirleri yağma ve tahrip etti. Malazgirt müstahkem bir şehirdi. Bu sırada Diyarbekir hâkimi Nasrüddevle b. Mervân da Tuğrul Bey'e itaat etmiş ve adına hutbe okutmuştu. Esir, *a.g.e.*, IX, s. 453.

(47) Aristages, *a.g.e.*, s. 93; Bu olay hakkında Mateos'un ifadesi şöyledir: "(8 Mart 1054-7 Mart 1055) tarihinde Ermenistan üzerine zehirli ve öldürücü bir rüzgâr esti. İran sultanı Tuğrul, paytahtından hareket edip deniz kumu kadar çok olan askerlerle beraber Ermenistan'a yürüdü. Sultan, Bergri şehrine gelip burasını hücumla zaptetti ve oranın ileri gelenlerini, zincirle bağladıkları halde esir olarak götürdü. O, diğer şehirleri de kılıçla tahrip etti ve halkı öldürdü. O, ateş fıskanına kara bir bulut gibi hareket edip öldürücü bir dolu sağanağı ile birlikte Ercişdenilen şehrin üzerine geldi. Bu şehre karşı sekiz gün şiddetli bir mübareke yaptı. Düşman askerlerinin çokluğuna karşı aciz bir vaziyete düşen şehir halkı, altın, gümüş, at ve katırlardan ibaret birçok hediyeleri hamilen Sultana itaat etmeye koştular. Halk, bu suretle ve yalvarmaları sayesinde dostluk ve sulh akâdetmeye muvaffak oldu ve: "Ey cibangir sultan! Git Malazgirt şehri zaptet, biz ve bütün Ermenistan sana tâbi olalım" dediler. Sultan Tuğrul bu sözlerden çok memnun kaldı. Ordusuyla beraber bareket etti ve her türlü fenalıklarla dolu bir yılanı benzeyen Malazgirt şehri geldi". Mateos, *a.g.e.*, s. 100.

hiç durmadan hücumlarına devam ettiler. Onlar, şehri içinden zaptetmek için yeraltı geçitleri kazdılar. Bunu haber alan şehirliler de aksi istikametten toprağı kazmağa başladılar ve düşman lağımcılarını kâmilen esir ettiler. Şehirliler, esirleri surun üzerine çıkarıldılar ve orada öldürdüler. Bunu gören sultan son derece kederlendi. Pağış (Bitlis)'e adam gönderip İmparator II. Baileios'un, yaptırmış olduğu on beş çemberli korkunç ve hayret verici mancınık getirtti. Bu mancınık kurulunca şehir kâmilen dehşet içine düştü, ilk vuruşta üç muhafız öldü ve en ileri mevkiye bulunan bir asker şehrin içine atıldı. Bunun üzerine şehir halkından bir rahip ortaya çıktı, mancınığa karşı acilen bir makine kurdu ve attığı ilk taşla mancınıka isabet ettirip onun baş tarafını kırdı. Dehşete kapılmış olan şehir halkı, bunu görünce tekrar cesaret aldı. Fakat Selçuklular, birkaç gün içinde mancınık tahkim edip hiçbir taraftan yanaşılmaz bir hale getirdiler ve şehrin surunu çok büyük taşlarla dövmeğe başladılar. Bütün şehir, dehşet içinde sarsılmağa başladı. Bunun üzerine Vasil, bütün şehre hitaben: "*Mancınık yakmağa muktedir olan herhangi bir adama, birçok altın, gümüş, at ve katırlar vereceğim, imparator tarafından da ona rütbe ve mevki verilecektir. Şayet bu adam Müslümanlar tarafından öldürülürse mükâfat onun oğullarına veya akrabasına verilecektir*" diye ilân etti. Bunun üzerine bir Frank⁴⁸ ileri atılıp: "*Ben dışarı çıkıp o mancınığı yakacağım. Bu gün ben, kamımı bütün Hıristiyanların uğuruna dökeceğim, çünkü yalnızım ve benim için ağlayacak ne karım, ne de çocuklarım vardır*" dedi. Adam, kuvvetli ve süratli bir at istedi. Zırhını giyip miğferini başına geçirdi, mızrağının ucuna bir kâğıt geçirdi ve koynuna üç şişe nefit yerleştirdi. O, bu vaziyette, bir postacı tavrını takınıp yola çıktı. Adam, Hıristiyanların dualarına ve Alaha karşı olan itimadına güvenip Müslüman karargâhına doğru ilerledi. Müslüman askerleri, mızrağın ucundaki kâğıdı görünce, onun bir postacı olduğunu zannettiler ve hiçbir şey sormadılar, öğle vakti idi ve hava çok sıcaktı. Herkes çadırına çekilmiş uyuyordu. Frank,

mancınığın önüne gelince durdu. Düşman askerleri, onun, mancınığı temaşa edip hayret ettiğini zannettiler. Fakat o, derhal, şişenin birini çıkarıp mancınığın üzerine attı. Sonra bir kartal süratiyle mancınığın etrafını dolaşıp diğer şişeyi de attı. Adam, üçüncü şişeyi de aynı surette attı. Mancınık aniden ateşle sarıldı, Frank da kaçtı. Müslüman askerleri, yapılan işi görmüş olup Frankın arkasına düştüler fakat o sağ ve salim olarak şehre girdi. Mancınık kâmilen yandı. Hıristiyanlar büyük sevinç duydular ve şehir halkı Frankı bolca mükâfatlandırdı. Sultan kendisi de Frankın bu işine hayran oldu ve Vasil'e, bu cesur adamı mükâfatlandırmak için görmek istediğini söyledi, fakat Frank bunu reddetti. Bundan çok öfkelenen Sultan, suru devirmek üzere dibini tekrar kazmak emrini verdi. Şehirliler, onun bütün makinelerini hiçe sayarak cesaretle mukavemet ettiler. Onlar, demir çengeller yaparak toprağı kazanları, bunlarla tutup yukarı çıkarıyorlar ve öldürüyorlardı. Bunu gören Sultan, işi durdurttu ve çok mahcup bir vaziyete düştü. Bunun üzerine şehirliler, mancınığa bir domuz koyup onu Sultanın ordusunun içine fırlattılar ve hep bir ağızdan: "*Ey sultan, bunu kendine karı yap, biz de Malazgirt şehrini cihaz olarak sana veririz*" diye bağırdılar⁴⁹.

Malazgirt kuşatmasındaki başarısızlık Tuğrul Bey'i hiç yıldırmamıştı. Buradan birliklerini yağmalamak üzere bütün bölgeye gönderdi; Birinci kol, kuzeyde Abhaz kalesi ve Kafkas sınırlarında Parhar dağına, batıda Canit (Lazistan)'e ve güneyde Sim (Antitoroslar) dağlarına kadar. Bunlar kolayca tüm ülkeyi ele geçirdiler. Aristages, Tercan ve Ekegheac kazaları üzerine yapılan akınları ise hiç kimse tarif edemez demektedir⁵⁰.

(48) Bizans ordusunda, Avrupa'nın muhtelif memleketlerinden gelmiş Franklar ve bilhassa Normanlar bulunuyordu.

(49) Mateos, *a.g.e.*, s. 102; Chamicci, *a.g.e.*, s. 142-145.

(50) Aristages, *a.g.e.*, s. 93-97.

(51) Doğu Karadeniz bölgesine Rumca bu ad veriliyordu. Trabzon Dukası Theodor Gabras döneminde Bizans İmparatorluğu toprakları 29 eyalete bölünmüş ve her birine "thema" adı verilmiştir. Khaldiya da bunlardan biri olup merkezi Trabzon şehri idi. Bkz. Anna Komnena, *Alexiad.*, Çev. Bilge Umar, İstanbul, 1996, çevirenin notu s. 95.

İkinci Selçuklu kolu Tayk bölgesine girdi ve Çoruh denilen büyük nehre kadar ulaştı. Selçuklular nehir vadisi boyunca ilerleyip, Xaghteac (Khaldia⁵¹) arazisine girdi. Buradan ganimet ve esir alarak dönerken Baberd (Bayburt) olarak adlandırılan müstahkem kalenin önüne geldiler. Orada, Vrhangelardan (Frank) oluşan ücretli bir Bizans tugayı ile karşılaştılar. Bu Franklar, Selçukluları bozguna uğratıp reislerini öldürdükleri gibi, bütün ganimeti geri aldılar ve Ermeni esirlerini de kurtardılar⁵².

Üçüncü kol Vanand'da, Kars hükümdarı II. Gagik'in mukavemetiyle karşılaşarak iki taraf da kayıplar verdi. Selçuklular Ermenistan'da rastladıkları herkesi öldürüp, esir edip, yağmalayarak geri döndüler. Vanand sınırlarına ulaştıklarında Gagik onları karşıladı ve orada büyük bir çarpışma oldu. Ama Selçuklulara yardım kuvveti geldi ve savaşın ortasındaki Ermenilere hücum etti. Savaş uzadığından ve Ermenilerin atları yorgun olduğundan Selçukluların ablukasını yaramadılar. Selçuklular şiddetle hücum edip, Azatlardan⁵³ otuz kişiyi öldürdüler ve Azatlardan kudretli bir savaşçı olan Tatul'u yakalayıp sultanın önüne getirdiler. Tatul, Arsuban adlı bir Türk emîrinin oğlunu ciddi bir şekilde yaraladığı için Sultan onu görünce şöyle dedi: "*Eğer Arsubanoğlu yaşıyorsa seni serbest bırakacağım, aksi takdirde seni onun için kurban edeceğim*". Tatul "*Eğer onu ben yaraladıysam hiç şansı yok, fakat bir başkası yaraladıysa onun sağlığı için bir şey diyemem*" diye karşılık verdi. Sultan, Arsubanoğlu'nun öldüğünü duyunca, Tatul'u idam ettirdi, sonra sağ kolunu kestirerek teselli olmak üzere şu sözlerle oğlunu kaybetmiş olan Arsuban'a gönderdi: "*Oğlun zayıf bir kol tarafından öldürülmedi*"⁵⁴.

Sultan Tuğrul Bey, Anadolu gazasında büyük işler başardı. Bizanslıların mallarını yağmalamak, adamları öldürmek ve esir almak suretiyle onlardan pek çok şey elde etti ve maksadına nail oldu. Fakat kış bastırınca Malazgirt'i zapt edemedi. Azerbaycan'a döndü. Kış geçinceye kadar Azerbaycan'da

kalacağını ve gazâlarını tamamlamak gayesiyle tekrar Anadolu'ya geleceğini ilân etti. Oradan Irak tarafına döndü⁵⁵. Lâkin Irak ahvâli, Şii hareketleri ve isyanlar sultanın bir daha Anadolu seferine çıkmasına imkân vermemiştir. Bununla birlikte Tuğrul Bey'in Bizans'ın gücünü anlamak bakımından önemli keşifler yaptırdığı, güçlü surlarla korunan Malazgirt ve Erzurum gibi şehir merkezleri dışındaki mahallerde fazla bir direnişle karşılaşmayacaklarını anladığı öğrenilmektedir⁵⁶.

İki gün sonra sultan ordusuyla yola çıkıp geri dönerken Bznunik Denizi (Van Gölü) civarında Arcke (Adilcevaz) adında güvenli ve zapt edilemez bir kale ile karşılaştı. Selçuklular şehre girmenin bir yolunu buldular ve şehri yağmalayıp esirler alarak oradan ayrıldılar. Sultan Tuğrul Bey'in harekâtının İbrahim Yınal'ın seferinden iki farkı vardır. Birincisi Tuğrul Bey'in istilâsı daha geniş bölgeyi içerisine almıştır. İkincisi ise bu kez Bizans kumandanları Tuğrul Bey'le karşı karşıya gelmekten kaçınmışlardır. Şimdiye kadar yapılan harekâtların ortak yönleri ise, hepsinin de geçici olduğu ve bir sınır değişikliğinin gerçekleşmemiş olmasıdır⁵⁷.

Şimdi Bizans İmparatoru Monomakhos 1055 yılında ölünce kızı Theodora onun tahtını tevarüs etmişti. Sultan Tuğrul Bey, ona elçi gönderip, bazı şehirlerle beraber, haraç göndermesini istedi. Ama Theodora bunun yerine ona beyaz at ve katır, birçok hazine ve mor kıyafetler gönderdi. Sultan bunları memnuniyetle kabul edip, elçiyi kendisiyle birlikte götürdü. Aristages, aynı yıl sultanın adına Selçuklu birliklerinin Ermenistan'a girdiklerini, ancak bazılarının bunların Dövin ile Gence emîri Ebû'l-Esvâr'ın askerleri olduğunu söylediklerini yazmaktadır. Bunlar Ani üzerine bir baskın düzenlemiş, esir

(52) Aristages, *a.g.e.*, s. 97.

(53) Ortaçağda Ermeni soylularına verilen isimdir.

(54) Aristages, *a.g.e.*, s. 99; Chamicii, *a.g.e.*, s. 142.

(55) Esir, *a.g.e.*, IX, s. 453;

(56) İbrahim Tellioglu, "Ermeni Kaynaklarının Gözüyle Anadolu'nun Fethi", *Tarihî Türkler ve Ermeniler*, II, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 120.

(57) Aristages, *a.g.e.*, s. 107; Chamicii, *a.g.e.*, s. 146; Karş. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 251.

ve ganimet alarak geri dönmüştür⁵⁸. Bunun üzerine Bizans yönetimi, hadımağası Nikephorus kumandasında bir orduyu misillemeye göndermiş ve Cedrenus'a göre, Nikephorus Gence'ye kadar girmiş ve Ebû'l-Esvâr'ı Bizans'a karşı vassallık antlaşmasını yenilemeye ve yeğenini rehine olarak vermeye mecbur etmiştir⁵⁹. Fakat Ebû'l-Esvâr'ın, Selçuklular yeniden ortaya çıkar çıkmaz saf değiştireceği kesindir⁶⁰.

Yıkıntının Yüzü Geçmişe Dönüktür: Son Dem Olaylar Zinciri

1040'lı yıllarda Ermenistan bölgesine gerçekleştirilen Türkmenlerin ve Selçuklu ordularının harekâtları, 1050'lerde de devam ederken, bu harekâtlara karşı savunmanın mihver gücünü teşkil etmesi gereken Bizans, müstahkem birkaç kaleye garnizonlar yerleştirmekle yetinip, savunmanın potansiyel kısmını oluşturan halkı taktik anlamda tecrit etmişti. Tuğrul Bey'in 1054/1055 seferine direnebilecek olan Ermeni aristokratları Bizans tarafından sürülmüş, Ermeni milisler silahsızlandırılmış ve bu nedenle de savunma hatları zayıflatılmıştı. Ermenistan bölgesi, dönemin Ermeni müverrihleri tarafından doğru bir biçimde Bizans'ın Ermeni halkına karşı giriştiği dini rekabetin zorladığı asimilasyon politikası yüzünden kaderine terk edilmiş bir toprak olarak betimlenmiştir. Bizans'ın izlediği politikanın sonucu olarak, çeşitli kalelerde konuşlanmış Bizans yöneticileri, Selçuklulara karşı direnme gücü gösterememişlerdir.

Bu cümleden olmak üzere Aristages'in kayıtlarına göre, Monomakhos'un ölümünün ardından İmparatoriçe Theodora zamanında 1055-1056'da muhtemelen Tuğrul Bey'le itilâf halinde olan Türkmenlerden bir grup, Türkistan'dan gelerek Taron (Muş) bölgesinin Bizans valisi Teodoros ile ittifak kurmayı denemişlerdi. Türkmenler bağılıklarının nişanesi olarak Ahlat'tan yağmaladıkları çok miktarda ganimeti getirip ona teslim etmişlerdi. Ancak, o sırada Tuğrul Bey'in elçileri

gelerek: "Bu asileri bize teslim edin aksi takdirde ülkeniz tahrip edilecektir" dediler. Fakat Teodoros bu teklifi reddedince Selçukluların saldırısına uğradı ve öldürüldü. Ertesi kış Epoiphanea yortusu sırasında Selçuklular Mangankom ve Hark yörelerini tahrip ettiler, pek çok ganimet ve esir alıp dönmekte iken Murat çayını geçmek istedikleri esnada buzlar kırıldı ve hepsi birlikte boğuldular⁶¹. Cedrenus, bu Selçuklu birliklerinin başında bulunan Samuk adlı beyi, Tuğrul Bey'in Doğu Anadolu seferinden geri dönerken bölgede 300 adamıyla bıraktığını kaydetmektedir⁶².

Aslında bu dönem, Bizans'a karşı fiilen mücadele eden Selçukluların İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinde İran, Irak ve Suriye'de de siyasal etkinlik ve destek kazandıkları bir dönemdir. Ermenistan çevresindeki Selçuklulara bağlı bütün Müslüman gruplar, Tuğrul Bey'in Doğu Anadolu seferi sonrasında bölgenin geleceğiyle ilgili tasavvurlarında birleştiler. Bizans'ın izlediği siyaset de buna bir nevi çanak tutmuş oldu. Çünkü Ermenilerin bölgenin savunulması bakımından, kitlelere siyasal önderlik yapabilecek direniş kapasitesine sahip aristokrat kadroları Bizans tarafından saf dışı edilmişti.

İmparatoriçe Theodora'nın yönetim devresiyle ilgili olarak Aristages şunları kaydediyor: "Ermenistan'da dört krallık tahtı vardı. Bütün halklar tarafından imrenilen Patrikhane'nin yanında, birinci sınıf rahiplerimiz vardı. Kiliselerimiz, süslenmiş yeni geline benziyordu. Şimdi krallıkların tahtları nerede? İmparatoriçe, Sultan'ın hücumlarını önlemek için onu hediyelerle doyurmaya çalışıyordu. Doğrusu o bir savaşçıydı ve Mezopotamya ile çevresinde mücadele ediyordu. Ancak, yaz kış durmaksızın Ermenistan topraklarına hücumları da devam ediyordu.

(58) Aristages, *a.g.e.*, s. 109.

(59) Cedrenus, *a.g.e.*, s. 593.

(60) Grousset, *a.g.e.*, s. 586.

(61) Aristages, *a.g.e.*, s. 110 vd.; Karş. Grousset, *a.g.e.*, s. 587; Mehmet Ergan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2007, s. 25.

(62) Cedrenus, *a.g.e.*, s. 616 vd.; Karş. Grousset, *a.g.e.*, s. 587; Ergan, *a.g.e.*, s. 25.

O, casusları vasıtasıyla kalabalık meskûn yerleri tespit ettirdi. Sonra Selçuklular aniden üzerlerine baskınlar yapıp, ganimet ve esirler alarak, daha sonra tamamen yıkılmış yerler bırakarak kendi topraklarına dönüyorlardı. Bu baskınlardan birinde Ocak 1055’de Selçuklular, Ciranis dağı eteğindeki Okomi’ye otuz bin kişinin can verdiği büyük bir baskın düzenlemişlerdi⁶³.

Müellifinin yukarıda vermiş olduğu bilgiler bize Bizans yönetimi ile bölgenin kopukluğu hakkında açık bir fikir vermek için yardımcı olmaktadır. Aslına bakılırsa, bu durum müellifin mensup olduğu Ermeni milleti dünyası için bir yıkımı, Selçuklular için ise zafer vaadi anlamını ifade ediyordu. Ermeniler açısından bu felâketin nedeni şüphesiz, 1042’den 1055’lere kadar devam eden Selçuklu akınlarına rağmen, Ermenistan’ı koruyacak savunma hatlarının Bizans tarafından henüz kurulmamış olmasıydı. Bizans tarafından ciddi bir savaşa ancak başarısızlıkla sonuçlanan 1071 Malazgirt Meydan Savaşı ile teşebbüs edilecektir.

Ermeniler zaviyesinden süregiden bu yıkıma imparatorluk emrindeki paralı askerleri de ilave etmek gerekir. Bir örnek olmak üzere 1057’de Samuk Bey ile ittifak kurup, Ahlat’ı ele geçiren Norman asıllı Herve zikredilmelidir. Herve daha sonra Samuk’u yenip, firara mecbur etmiş, ancak Ahlat yakınlarında Diyarbakır Emîri Nasrüddevle tarafından esir alınmıştır⁶⁴.

İmparatoriçe Theodora’nın 22 Ağustos 1056’da ölümünden sonra 1057-1058’de İstanbul’da yaşanan taht kavgaları Bizans’ı bölünce, siyaseten tamamen terk edilen Ermenistan, dini ve etnik menşei ne olursa olsun kendisini kanıtlamak isteyenlerin tecrübe alanı haline geldi. Liparit’in oğlu Gürcü Prensi İvane, Ermenistan’a doğru genişlemek için bu durumdan yararlanmak isteyenlerden biriydi. Bizanslıların Erzincan’ı kendisine vermiş oldukları İvane, bu kargaşa esnasında Yegantz-pert (Geyikkale) ile Havçiç’i zaptet-

tikten sonra Erzurum’a yöneldi. Şehir halkı kendisine kapıları açmayınca burayı kuşattı ise de Katakalon’un ona karşı bir ordu göndermesi üzerine çekildi, fakat bölgeyi tahrip etti. İvane’nin başarısızlığın verdiği öfkeyle Türklerden yardım istemesi ise, yeni olaylara yol açtı⁶⁵.

Türkler bu daveti alınca birbiriyle haberleşip hızla İvane ile birleştiler. İvane onların kalabalığını görünce kendisi bile ürküp, kendisini bir kalede emniyet altına aldı. Gelen Türkler ona dediler ki: “*Bize yağmalayabileceğimiz bir yer göster, bizi eli boş gönderme.*”. Bir çıkış yolu bulamayan İvane onlara bir rehber tayin edip, gönderdi. Bunlar geceleri ıssız yerlerden geçerek Khaldia yani Trabzon’a bağlı olan Bayburt taraflarına gittiler. Orada Canit ormanları içindeki Hart (Aydıntepe) bölgesini yağmaladılar, sonra bol miktarda esir ve ganimet alıp, Gürcü rehberleri de ödüllendirmeyi unutmadan çekildiler. Fakat ülkenin savunmasız olduğunu görünce, çok geçmeden yeniden Ermenistan’a döndüler. Bu sefer Tercan’ın güneyindeki Mananagi kazasında ikiye ayrıldılar. Bunlardan bir kısmı, Geyikkale’ye gelip hazırlıksız olan şehre baskın yaptılar. Oradan Pulur’a sarkıp, orayı da ele geçirdiler. Aristages, öldürülen ve esir edilenlerin sayısını 7000 olarak verir ve bütün bu zayıflıkların sebebini, Bizans’ın askeri soyluları ülkeden söküp atmasına bağlar. Bunlar olurken başka bir Türk kolu, Khorjean ve Hanzit’den dörtlüye geçip, bir gece yürüyüşünden sonra Alas kasabasına saldırdı. Ahali şehri çevreleyen üzüm bağlarına saklandı ise de Selçuklu süvarileri bir dolu yağmuru gibi düşüp, korkunç bir insan avına giriştiler⁶⁶.

Bizans tahtında kavga ve kargaşa devam ederken 1057 Ekim ayının başlarında yeni bir Selçuklu ordusu Ermenistan’ı boy-

(63) Aristages, *a.g.e.*, s. 116 vd.

(64) Cedrenus, *a.g.e.*, s. 617.

(65) Aristages, *a.g.e.*, s. 122 vd.; Grousset, *a.g.e.*, s. 587 vd.; Ergan, *a.g.e.*, s. 26.

(66) Aristages Türklerin bu iki yere yapmış olduğu baskınlar sırasında yaşananları Ermeniler açısından çok acıklı bir şekilde tasvir etmektedir. Aristages, *a.g.e.*, s. 124-129; Grousset, *a.g.e.*, s. 286 vd.; Grousset, *a.g.e.*, s. 589 vd.

dan boya kat etti ve Kemah kazasına kadar ilerledi. Burada ikiye ayrılarak bir kısmı Koghonia'ya yürürken, diğerleri de gece yürüyüşleri ile Malatya üzerine yöneldiler⁶⁷. Bundan sonrasını ayrıntılarıyla Mateos'dan aktaralım: "Dinar adlı büyük ve kuvvetli bir Selçuklu emîri İran'dan geldi. O, hiç kimsenin endişe duymadığı bir anda, kötü niyetlerini yüreğinde saklamış olduğu halde muazzam bir ordu ile beraber şiddetle yürüdü. O, birçok memleketlerden, hiçbir fenalık yapmadan geçti ve doğruca meşhur bir şehir olan Malatya⁶⁸ üzerine geldi. Bu şehrin altın, gümüş, mücevherler ve kıymetli kumaşlarla dolu olduğuna dair şayialar uzun zamandan beri yayılıyordu. Şehir surdan mahrumdu⁶⁹. Emîr, önce şehrin cenup tarafındaki yerleri zapt ile halkı hemen kâmilen kılıçtan geçirdi. O, sonra Malatya üzerine geldi. Liparit'in oğlu İvane, Müslümanlarla ittifak etmiş olup onlara öncülük ediyordu. Malatya şehri kuşatıldığı zaman mevsim kış ve Hisnağ'ın (Noelden evvelki elli gün) ilk günleri idi. Güzelliğinin şöhreti bütün İran'da yayılmış olan şehir, her taraftan kara bir bulutla sarılmış gibi oldu. Şehrin kadın ve erkek bütün halkı, bu korkunç vaziyeti görünce kaçışmağa başladılar, fakat iltica edecek bir yer bulamıyorlardı. Bu tehlike anında, bütün şefkat bağları ortadan kalktı ve ölüm korkusu bütün zihinleri işgal etti. Baba oğlunu, oğlu da babasını unuttu. Anneler kızları, kızlar da anneleri için ağlıyorlardı. Velhasıl kardeş kardeşi için ve herkes de kendi sevgilisi için ağlıyordu. Halk, şehrin geniş ovalarının içine daldığı sırada Selçukluların arasına düştü. Bunu gören Türkler, deniz kumu kadar çok olan bu kalabalığın karşısında hayret içinde kaldı. Onlar, bu manzaranın karşısında hareketsiz kaldılar ve halk kaçınca kadar bir şey yapmadılar, sonra şehre hücum ettiler. Az zaman içinde Malatya şehri, bir ucundan öbür ucuna kadar kâmilan kanla örtüldü. Allanın gazabına uğrayan Malatya şehrinin o günkü akıbetini hangi kalem tasvir edebilir? Zira ovalarda bütün yeşil nebatlar, tatlı çığ yerine kanla kaplanmış bulunuyordu. Talan bittikten sonra Selçuklular, asil kadınları ve onların güzel erkek ve kız çocuklarını, sayısız altın ve gümüşle birlikte sevinç içinde İran'a

götürdüler. Onlar, Fırat nebrini geçtikten sonra, erzak kutluğu baş gösterdiğinden kışı geçirmek üzere Hanzit'te karargâh kurdular. Romalı askerler Türkleri takip etti ise de onlara yetiştikleri vakit harp etmek cesaretinde bulunamadılar ve kendi memleketlerine döndüler"⁷⁰.

Kar dolayısıyla yollar kapalı olduğundan, ordunun açtığı yoldan atlar ve katırlar yüksüz olarak önden yürüyordu. Esirler ve ganimet eşyaları arkadan geliyordu. Bu şekilde yavaşça yol alarak Mormreans adlı köye ulaştılar. Bu köyün aşağısında bir kale vardı ve şehrin tüm sakinleri orada toplanmıştı. Selçuklular buraya ulaştıklarında, hemen hücum hazırlandılar. Reisleri kar tabakasının üzerinde kalın bir halıya oturmuş vaziyette kalkanını önüne koyarak kaledekilere meydan okumaya başladı. Tam bu sırada boğazına isabet eden bir ok oku cansız yere serdi. Sonra kaledeki Bizans ordusu savaş borusunu çalmaya başlayınca Türkler kaçtılar. Bizanslılar ise onları takip etmek yerine bıraktıkları ganimeti toplamaya başladılar. Biraz sonra Türkler izlenmediklerini anlayınca, geriye dönüp kimi buldularsa öldürdüler⁷¹. Türkler, Mormreans'dan ayrılıp da Eghnut (Ağnut) sınırlarına geldiklerinde, milisler onlara yetişip, pek çok esiri kutarıp ganimeti geri aldılar. Yenilgiye uğrayan Türkler dağınık bir halde Taron (Muş)'a ulaştılar. Bizanslıların takibi dolayısı ile oradan Sasun dağlarından aşarak Muşa varmak üzere hareket edince Mamigonian Ermeni prensi Thornig, topladığı Ermeni askerleri ile bu Oğuzlara saldırdı. İki taraf arasındaki savaş Muş'un kuzeybatısındaki

(67) Aristages, *a.g.e.*, s. 136 vd.

(68) Evvelce bir İslâm hudut (suğur) şehri olan Malatya 943'de Bizanslılar tarafından alınca Müslüman halkı katledilmiş; Süryani; ve Ermeni nüfusu getirilerek iskân edilmiş idi. Turan, *a.g.e.*, s. 151.

(69) Ebû'l-Ferec'e göre bu şehrin suru, Cyriacus'un burasını Arapların elinden almasından beri, harap bir halde idi. Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarîhi*, I, Çev. Ö. R. Doğrul, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1987, s. 312.

(70) Mateos, *a.g.e.*, s. 108 vd.; Aristages, *a.g.e.*, s. 135-137; Ebû'l-Ferec (I, s. 312) Başpapaz Bedros'un da Malatya'da öldürülenler arasında olduğunu zikrediyor ki, bu adam bu dönem Ermeni tarihi açısından önemli bir şahsiyettir. Bedros bir yazma kitabı istinsah ederken yakalanmıştı. Yazdığı cümle şu idi: "Yahya'nın başı bir salkım üzüm gibi idi ve Herodias bu salkımı kopardı, bu sırada Türkler tarafından yakalandı, onlar da mum eriterek başına döktüler ve içi yanmış kömür ile dolu bir kabı göğsüne dayadılar. Bedros son nefesini vermek üzere iken ayaklarının ateşte yandığını gördü ve "sizin temizlenmeniz bir nimettir" diyerek vefat etti.

(71) Aristages, *a.g.e.*, s. 138 vd.; Karş. Grousset, *a.g.e.*, s. 592.

Surp Garabed (Çanlı Kilise) yakınında vuku buldu. Sarp dağlarda yol bilmeyen, soğuk ve aklıktan bitkin hale gelen Türkmenler boru ve davul sesleri ile çarpışmaya giriştiler; lâkin bozguna uğradılar ve yanlarında getirdikleri esirler de Ermeniler ile birleşerek Türkmenleri doğradılar. Az bir kısmı kurtularak Azerbaycan'a gidebildi. Dinar'dan bir daha bahsedilmemesi onun da burada şehid edildiğini gösterir. İşte Tuğrul Bey'in Bağdad'a hâkim olmasından İbrahim Yınal'ın isyanına kadar üç yıl zarfında (1055-1058) Anadolu'da Türk akınları bu durumda idi⁷².

Böylece Selçuklu Türkleri, aralıksız sü-rüp giden akınlarla, zaman zaman ağır kayıplar vermiş olsalar da Fırat Nehrine kadar bütün Ermenistan'ı tahrip etmişlerdi. Bizans'ın zaten ihmal etmiş olduğu savunma sistemi sonunda İmparator X. Konstantinos Dukas (1059-1067) devrinde tamamen bozuldu⁷³. Tuğrul Bey'in yönlendirdiği ve destek verdiği Türkmen boylarının Anadolu'ya akınları kesintisiz devam etmekteydi. Hatta bir kısmı Anadolu'da kalmış beylerin idaresinde olarak, sürekli hareket halinde yağma ve tahrip yapmaya devam ediyordu⁷⁴.

Mateos, 1059'da Hıristiyanların başına dehşetli ve öldürücü felâketlerin geldiğini yazıyor. Müellife göre, bu ayların içinde vuku bulan acıklı felâketleri hikâye etmek imkân haricindedir. Çünkü Türkler kâmil hareket geçip deniz kumu kadar çok oldukları halde Ermenistan Hıristiyanlarının üzerine yürüdüler. Birçok eyaletler, Sultan Tuğrul'un divanından çıkmış olan Samuk, Emîr Kapar ve Kicaziz adlı üç Selçuklu emîri tarafından tahrip edildiler. Bu emîrler meşhur ve çok nüfuslu Sivas şehrinin üzerine geldiler. Onlar bilhassa Ermeni Kralı Senekerim'in oğulları olan Atom'u ve Apusahl'ı tutmak istiyorlardı. Fakat bunlar, Müslüman askerlerinin ilerleyişini önceden duymuş olup diğer birçok prenslerle beraber Khavadanek⁷⁵'e iltica etmişlerdi. Selçuklu birlikleri ordusu Vardavar (Transfiguration) yortusunun perhiz haftası-

nın başlangıcı olan pazar gününde⁷⁶ şehri her taraftan kuşattı. Manzara çok feci idi. Çünkü muhterem insanların vücutları odun yığınları gibi yerde yatıyorlardı ve yeryüzü kan ve cesetle örtülmüş bulunuyordu. Sivas şehri surdan mahrumdu, fakat Selçuklular ilk önce içeri girmeğe cesaret edemediler. Çünkü beyaz kubbeli sayısız kiliselerin arz ettiği manzarayı görüp bunları asker çadırları zannetmişlerdi. Fakat onlar hakikati anlayınca hücum ettiler. Onlar sayısız miktarda altın, gümüş, müceherat ve kıymetli kumaşlar ganimet aldılar, çünkü Sivas şehri Ermeni krallarının⁷⁷ ikamet yeri olmuştu⁷⁸. Şehir halkı için o ne feci bir gündü! Çok sayıda bakireler, yeni gelinler ve meşhur kadınlar esir olarak İran'a götürüldüler. Sivas şehri bir an içinde ateşle kül olmuş bir kulübe haline geldi. Müslüman askerleri, sekiz gün Sivas'ta kaldıktan sonra sayısız esirlerle beraber İran'a döndüler⁷⁹.

Tuğrul Bey son Bağdat seferine çıkmadan önce, 1062 yazında, Azerbaycan'a varınca, bölgenin işlerini düzenlerken Anadolu gazalarını da tetkik etmiş ve yeni bir yön tayin ederek, bazı kumandanları sefere memur etmiş idi. Böylece Cemcem (Mıcmıç) ve Yusuf (Isuli) gibi diğer komutanlar, başlarında Sâlâr-ı Horasan⁸⁰ olmak üzere Dicle'nin kaynakları ve Fırat arasındaki Rum topraklarını istila ettiler. Bunlar muazzam bir orduyla be-

(72) Aristages, *a.g.e.*, s. 140 vd.; Mateos, *a.g.e.*, s. 108 vd.; Süryani Mihail, *Süryani Patrik Mihail'in Vakainamesi*, Çev. H. D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumunda Yayınlanmamış Tercüme, Ankara, 1944, s. 24; Turan, *a.g.e.*, s. 151; Cahen, *a.g.e.*, s. 17.

(73) Cedrenus, *a.g.e.*, s. 652 vd.

(74) M. Said Polat, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 62.

(75) Sivas'ın güneybatısında Develi Kalesi.

(76) 4 Temmuz 1059.

(77) Ardzuruni prenslerinden Senekerim ile dört oğlu.

(78) 1021'de Ermenistan'daki Kral Senekerim ve Antzevatsik'deki Ardzuruni kolunu temsil eden yeğeni Terenig adına, İmparator II. Basileios ile antlaşma imzalandı. Vaspurakan kralı eyaletlerinin hepsini derhal Bizans İmparatorluğu'na devretti. Bunun karşılığında magistros payesini ve Fırat'a kadar olan Sebastia (Sivas) yöresini aldı. Bu arazi bundan hemen sonra biraz daha büyüdü. Aristages, *a.g.e.*, s. 19; Simbat, *a.g.e.*, s. 17; E. Honigman, *Bizans Devletinin Doğuşu Sınırı*, Terc. F. İşiltan, İstanbul, 1970, s. 173. Ayrıca Bk. Ergin Ayan, *a.g.m.*, s. 76.

(79) Mateos, *a.g.e.*, s. 110-112; Süryani Mihail, *a.g.e.*, s. 23; Camicii, *a.g.e.*, s. 147; Cahen, *a.g.e.*, s. 16; Grousset, *a.g.e.*, s. 594; Turan, *a.g.e.*, s. 153.

(80) Burada özel isim olarak kullanılmış olan Sâlâr-ı Horasan unvanı, Horasan ordusunun kumandanı demektir ki Çağrı Bey'in oğlu Yâkuti kastedilmiştir.

raber Pağın⁸¹ tesmiye olunan mıntıkaya gelip, bütün bölgeyi esaret altına aldılar ve yağma ettiler. Onlar oradan ilerleyip beklenilmeyen bir anda Tilkhum ve Argani (Ergani) eyaletine geldiler. Mateos, 5 Ekim 1062'de yapılan bu harekâtı Hıristiyanlık açısından çok feci bir gün olarak anar. Mervânî emîri Nasrüddevle'nin oğlu olup Amid şehrinde oturmakta olan Sâdüddeve, bu Selçuklu harekâtının haberini alınca Sâlâr-ı Horasan'a bir mektup gönderip, onunla ittifak akdetti. O, bütün esirlerin kendi eyaleti içinde satılmasını emretti. Emîr, bütün memleketinin içinde bir ferman çıkarıp esirlerin kâmilin satın alınması emrini verdi ve bu emîr aynen icra edildi.

Bu yeni Selçuklu istilâsının haberi her zamanki gibi İstanbul'daki İmparator X. Konstantinos Dukas'a geç ulaştı. Bunun üzerine o, asker topladı ve onları Frankopulas adıyla da tanınan Herve adlı meşhur bir paralı Norman askerinin kumandası altına vererek Tilkhum mıntıkasına şevketti. Urfa'nın Bizans dükü olan Tavadanos da Urfa'nın, Gargar'ın ve Hısnımansur'un askerleriyle birlikte gelip, Tilkhum ovasında Bizans ordusuyla birleşti. Bunu haber alan Türk askerleri, süratle bölgeden çekildiler. Tavadanos, Amid şehrine hücum etti. Çünkü o günlerde şehirli, Sâdüddeve'yi zehirleyip öldürmüşlerdi. Bunlar, Bizans askerlerinin geldiğini duyunca Herve'ye gizlice 10,000 dahekan gönderdiler, o da Müslümanlarla gizli bir ittifak akdetti ve saldırıyı desteklemekten vaz geçti. Bunu haber alan Tavadanos, Herve'yi tahkir etti. Bizanslılar, Amid şehrinin kapısında "Romalılar Kapısı" denilen mevkiye geldikleri vakit Müslüman askerleri toplu bir halde onlara karşı çıktılar. Herve ihanetle Tavadanos'u onların karşısında yalnız bıraktı, kendisi de bütün askerleriyle beraber geride durdu. Onun yanında 60,000 atlı mevcuttu. Muharebe başlarken Müslüman askerlerinden Hacı Başara adlı cesur bir muharib, Bizanslılara büyük darbeler indirdi, Tavadanos'un cephesini yarıdı ve onları her taraftan vurmağa başladı. Bu

savaşta her iki taraftan 15000 kişi ile birlikte Tavadanos ve Hacı Başara da öldü. Herve ise geri döndü.

Aşağı yukarı aynı zamanda Ehnug adlı bir Ermeni 5,000 askerle beraber, Amid mıntıkasında Cebu-Şabar denilen yerde Kürtlerin üzerine yürüdü. Amacı Kürtlerin Türklerden satın almış oldukları Ermeni sürülerini istirdad etmekte. O, onlardan koyun, davar ve muhtelif eşyadan ibaret büyük miktarda ganimet ve birçok esir alıp Severag denilen kaleye döndü. Kürtlerin reisi olan Halid, üç oğlu ile beraber onun takibine çıktı. Ehnug ve askerleri onu görünce kaçtılar. Fakat Amid askerleri aniden yetişip onlara büyük telefata verdirdiler ve bütün esirleri geri aldılar.

Fakat Herve daha şanslıydı, zira Amid'den Erzurum'a giderken Tilkhum bölgesini tahrip etmiş olan Türk askerlerine rastladı. İki taraf muharebeye tutuştular ve Herve galip geldi. O, Türk askerlerini kâmilin kılıçtan geçirdi, onların emîri olan Yusuf'u da öldürdü, büyük miktarda ganimet aldı ve onların elinde bulunan birçok esirleri kurtardı. X. Konstantinos Dukas ise, Tavadanos'un Herve'nin ihaneti yüzünden öldürülmüş olduğunu duyunca, onu İstanbul'a çağırdı, boynuna bir taş bağlatıp denize atılarak boğdurdu⁸².

Böylece bu çalışmamızda Eylül 1063'te Tuğrul Bey'in ölümüne kadar Anadolu'ya yapılan Selçuklu akınlarını incelemiş olduk. Uzun yıllara dayalı olarak kesintisiz devam etmiş olan bu akınlar, doğudan Anadolu'nun ortalarına doğru açılan vadilerin ve nehirlerin akış istikametini takip etmiş ve Kızılırmak boylarına kadar ulaşmıştır. Bizans İmparatorluğu'nun II. Basileios'un ölümünden sonraki iç karışıklıklara tekabül eden devrinde, Peçeneklerin ve Uzların Balkanlara inmeleri ve Bizans'ı batıdan sıkıştırılmaları da Selçuklu fetihlerini kolaylaştıran etken olmuştur.

(81) Ergani Yakınlarında bir kaza.

(82) Mateos, *a.g.e.*, s. 113-118; Grousset, *a.g.e.*, s. 595; Cahen, *a.g.e.*, s. 17; Turan, *a.g.e.*, s. 153; Yinanç, *a.g.e.*, s. 55 vd.

Sonuç

Kanaatimce Tuğrul Bey dönemi dünya siyasetinin yeni bir yörüngeye girdiği devirdir. Mükemmel askerlik sanatıyla mücehhez Türk ordularının yarattığı deprem, bütün Ortadoğu'dan sonra Anadolu'yu da kapsamıştır. Birkaç yıl içinde doğuda birçok irili ufaklı devleti yıkan Tuğrul Bey'in artık hedef tuttuğu dev gibi Bizans'ın doğusunda şimdi trajik ve kaçınılmaz, belirsizliklerle dolu bir tufan beliriyordu. Bizans'ın Ermenistan'da açmış olduğu yaralar sürekli yaklaşan Selçuklu istilâsına kadar bariz bir şekilde onarılamadı. Önce Selçuklu merkezi hükümetinin rızası ve kontrolü dışında yapılan Türkmen akınları, Bizans'ın doğu sınırlarının yani o dönemdeki Ermenistan bölgesinin mukavemet kudretini yıpratmıştır. Bu hakikatten, Türkmenlerin gelecekteki Selçuklu ordularının istilasına zemin hazırladıkları sonucu çıkmaktadır. Ama istilâ öncesinde bölgedeki Ermeni prensliklerinin Bizans tarafından ortadan kaldırılmasının, Selçuklu fetihlerini kolaylaştırıcı bir sonuç ortaya çıkardığını da göz ardı etmemek gerekmektedir. Bu münasebetle Selçuklular, tampon bir direniş görmeksizin doğrudan Bizans ile temasa geçmişlerdir. Oysa Bizans'ın bu devirde iç karışıklıklarla çalkalandığı ve zaaf içinde bulunduğu görülmektedir.

Yaptığımız bu çalışmadan çıkan sonuca göre, Tuğrul Bey döneminde doğudan Sivas ve Malatya'ya kadar olan bölge Selçuklu istilâsına uğramıştır. Ancak bu istilâlar geçici olup, şimdilik herhangi bir yerleşme amacı gütmüyordu. Bu nedenle daha ziyade yağma, esir ve ganimet elde etmekle yetinilmiş olup, aynı zamanda tahrip etmek suretiyle gelecekteki fetihlere zemin hazırlamıştır. Selçuklulara karşı çıkarılan ordular, hemen hemen hiçbir direniş kudreti gösterememiş olup, bölgedeki kale ve şehirler adeta kendi kaderlerine terk edilmişlerdir. Ermeni kaynakları Selçuklu istilâsına yol açan amil olarak Bizans'ın siyasetini sorumlu tutmaktadırlar. Türk tarihi bakımından önemi ise bu akınların Anadolu'nun fethine ve yurt edinilmesine imkân hazırlamış olmasıdır.

Kaynaklar

Andreasyan, H. D., *Başkumandan Simbat Vekayinamesi (951-1334), Türk Tarih Kurumu Yayınlanmış Tercüme.*

Anna Komnena, *Alexiad*, Çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1996.

Aristakes, *Aristakes Lastivertci's History*, İng. Terc. Robert Bedrosian, New York, 1985.

Atçeken, Z.-Bedirhan, Y., *Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, Eğitim Kitabevi, Konya, 2004.

Ayan, E., "Selçuklu Fetihlerinden Önce Bizans'ın Ermenistan Politikası", *Tarihî Türkler ve Ermeniler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 73-88.

Azimî, *Azimî Tarihi, Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 430-538 = 1038/39-1143/44)*, Yay. A. Sevim, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988.

Behcet, E.- Heykelabâdi, S., *Selçukiyân*, Kitâbhâne-i Milli-i İran, Tebriz, 1384.

Bondari, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Çev. K. Burslan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999.

Brosset, M. F., *Gürcistan Tarihi*, Çev. H. D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2003.

Cahen, C., *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)*, Çev. Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediöldüz, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992.

Ersan, M., "Türk-Ermeni İlişkileri (XI-XIII. Yüzyıllar)", *Tarihî Türkler ve Ermeniler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 161-202.

Ersan, M., *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2007.

Georgius Cedrenus, *Historiarum Compendium*, Neşr. ve Lat. Terc. Immanuele Bekkero, Avademiae Litterarum Regiae Borussicae, Bonnae, 1839.

Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, Çev. Ö. R. Doğrul, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1987.

Grousset, R., *Başlangıcından 1071'e Türk Tarih Kurumu Ermenilerin Tarihi*, Çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayınları, İstanbul, 2006.

Honigmann, E., *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, Terc. F. Işıltan, Türk Tarih Kurumu, İstanbul, 1970.

Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008.

İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam fi Târibü'l-mülûk ve'l-Ümem*, Neşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkâdir Atâ, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, 1312-1992.

İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târib*, Çev. A. Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul, 1987.

Kafesoğlu, İ., "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını ve Tarihi Ehemmiyeti", *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul, 1953.

Köymen, M. A., *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1976.

Köymen, M. A., *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1993.

Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, Çev. Ali Genceli, Hilal Yayınları, Ankara, 1971.

Michael Chamicii, *History of Armenia*, Trans. Johannes Avdall, Bishops College Press, Calcutta, 1827.

Mikhail Psellos, *Mikbail Psellos'un Khronographiası*, Çev. Işın Demirkent, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992.

Minorsky, V., "Merâğa", İslâm Ansiklopedisi, MEB, İstanbul, 1993

Müneccimbaşı, *Câmiü'd-Düvel Selçuklular Tarihi*, Çev. A. Öngül, İzmir, 2000.

Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul, 1969.

Polat, M. S., *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2004.

Ravendî, *Râbat-üs Sudûr ve Ayet-üs-Sürûr*, Neşr., A. Ateş, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1957.

Sevim, A., *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988.

Sevim, A., *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni*

İlişkileri, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983.

Sevim, A., "Türklerin Anadolu'ya Geçişleri", *Makaleler*, I, Yay. Haz. Semih Yalçın-Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara, 2005.

Sevim, A., "Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin *Mir'âtü'z-zaman fi Tarihi'l-âyan* adlı eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler I Sultan Tuğrul Bey Dönemi", *Makaleler*, II, Yay. Haz. Semih Yalçın-Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara, 2005.

Sümer, F., *Oğuzlar (Türkmenler) Taribleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, İstanbul, 1980.

Süryani Mihail, *Suryanî Patrik Mihailin Vakainamesi*, Çev. H. D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumunda Yayınlanmamış Tercüme, Ankara, 1944.

Tellioglu, İ., "Ermeni Kaynaklarının Gözüyle Anadolu'nun Fethi", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 107-136.

Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952—1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev. Hrant D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000.

Vasiliev, A. A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Arif Müfid Mansel, Maarif Matbaası, Ankara, 1943.

Yinanç, M. H., *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, Burhaneddin Matbaası, İstanbul, 1944.